

ФОРМУВАННЯ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОГО КОЛЕКТИВУ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ 19 СТОЛІТТЯ

A Досліджуються проблеми щодо пошуку та пропозицій у формуванні науково-педагогічного колективу Харківського університету в першій чверті 19 ст., а також шляхи формування викладацького складу.

Ключові слова: Харківський університет, професор, магістр, ад'юнкт, рада університету, дисертація, Міністерство народної освіти.

Serгей Кулиш. Формирование научно-педагогического коллектива Харьковского университета в первой четверти 19 столетия.

A Исследуются проблемы касательно поиска и предложений по формированию научно-педагогического коллектива Харьковского университета в первой четверти 19 ст., а также пути реализации мероприятий по формированию преподавательского состава.

Ключевые слова: Харьковский университет, профессор, магистр, адъюнкт, диссертация, совет университета, Министерство народного образования.

Serhiy Kulish. The scientific and pedagogical collective formation at Kharkov University in the first quarter of 19th century.

S In this article the author examines issues concerning searching and proposals for scientific and pedagogical collective formation at Kharkov University in the first quarter of 19th century, as well as the ways of implementing activities for teaching staff formation.

Key words: Kharkov University, Professor, Master, Associate, thesis, University Council, the Ministry of Public Education.

Актуальність і постановка проблеми. Досліджуючи формування науково-педагогічного колективу Харківського університету в першій чверті XIX ст. можна охарактеризувати як пошуки шляхів університетської адміністрації, Міністерства народної освіти в підборі і підготовці науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації.

Мета статті – проаналізувати заходи Міністерства народної освіти, адміністрації Харківського університету щодо пошуку шляхів для формування викладацького корпусу в першій чверті XIX ст., а також реалізація цих заходів.

Університети Російської імперії створювалися за активної участі вищих органів влади як особливе явище, соціальний феномен, засіб ідеологічно та політичного маніпулювання та виховання елітарних управлінців. При цьому уникнути значних труднощів в організації університетів було неможливо: не вистачало викладачів і студентів, не було належної матеріальної бази. Консерватори закликали уряд не заохочувати розвиток науки в Росії, а більшість населення взагалі вважала освіту чаклуванням чи марнотратством часу. Значна частина дворян, не бажали, щоб їхні нащадки зустрічалися в університетах із різночинцями й посилали їх на навчання до військових училищ або благородних пансіонів. Щоб забезпечити набір студентів для університетів, вважалося, що студентом може бути кожна особа, яка б мала «неповрежденный ум» [1, с. 11–12]. Не помилявся і В. Н. Каразін, повідомляючи особистому лікареві Й. І. Реману: «Все эти учёные наставники, ... все эти дорогостоящие библиотеки и музеи, вся эта роскошь публичных училищ не действует у нас обаятельно ни на кого!» [2, с. 755–756]. По-

трібно було пройти понад 30 років, щоб представники дворянства впевнилися в перевагах університетської освіти, тому в 1836 р. в Харківському університеті питома вага студентів-дворян була вищою, ніж навіть у столичному Московському.

Суттєві труднощі чекали Харківський університет при вирішенні питання нових кадрів викладачів. Ще 24 січня 1803 р. Олександр I, враховуючи відсутність у суспільстві належної поваги до вчених, схвалив ідею Міністерства народної освіти щодо надання викладачам університетів і гімназій класних чинів. Оскільки вітчизняних професорів та ад'юнктів було обмаль, довелося запрошувати їх із-за кордону, головним чином із Німеччини. При цьому в суспільстві, серед частини еліти російської імперії, панувала хибна думка, начебто слухання лекцій європейськими мовами чи латиною знищить у студентів дух російського патріотизму, гордості за Батьківщину. Звичайно, запрошені до Харківського університету викладачі з Німеччини, Франції, Австрії не знали російської мови, взагалі володіли нею погано. Левова частка професорів та ад'юнктів прибула до Харкова з Німецьких земель.

Нагадаємо, що суттєву допомогу у підборі викладацьких кадрів для Харківського університету надали Й.-В. Гете, Ф. Шиллер, Г. Гейне, акад. Ф. Шльоцер, професори К. Майнерс і Г. Ф. Сарторіус.

Про те, якою мірою не бракувало пропозицій для формування викладацького корпусу, свідчить приклад заповнення кафедри прикладної математики. В 1806–1807 рр. за допомогою академіка М. Фуса для викладання прикладної математики університетській Раді було запропоно-

вано 10 кандидатур професорів-іноземців. Після розгляду науково-педагогічних характеристик вказаних осіб п'ятеро з них були відхилені.

На початку 1805 р. викладацький корпус університету формально складався з 13 німців, 4 французів, 4 росіян, 1 українця, 2 сербів та 1 поляка [3, с. 48]. Із 29 викладачів, які працювали в ньому в 1805–1810 рр., тільки 8 одержали освіту в Росії: троє у Гірничому корпусі, один у духовній академії, двоє закінчили Головний педагогічний інститут, по одному – Московський університет і Санкт-Петербурзьку медично-хірургічну академію [4, с. 6]. Але саме завдяки іноземним фахівцям-медикам почали функціонувати медичні факультети в Харківському й Казанському університетах. Через небажання молоді навчатися лікарській справі медичний факультет в Харківському університеті ледь не ліквідували. Врятувала його заборона Олександра І.

Професор М. О. Лавровський вважав, що зусилля С. Потоцького щодо запрошення викладачів в основному з-за кордону були помилковими. Адже вони практично не володіли російською мовою, а студенти були не в змозі слухати лекції німецькою, французькою, або латинською мовами. Професор хірургії П. М. Шумлянський улітку 1805 р. пропонував запрошувати викладачів з Москви. Аналогічної думки притримувався В. Н. Каразін, який зі сарказмом писав про запрошення іноземних професорів «с большим шумом и большими издержками», але без бажаного результату. Як негативний приклад, він розглядав ситуацію, що склалася в Харківському університеті протягом 1810 р. Половина професорів під різними приводами не читали лекцій, а деякі не провели навіть 20 занять на рік [5, с. 200; 6, с. 751, 753]. Однак не можна забувати, що саме іноземні професори мали такі якості вченого, як уміння вичленити й сформулювати проблему, критично осмислити попередні знання, сприйняти дійсність у цілому й важливих деталях тощо. На формування їхньої професійно-педагогічної компетентності значний вплив мали такі причини: інтенсивний розвиток науки в Західній Європі, збільшення попиту на освічені кадри у зв'язку з глибинними перетвореннями в економіці та суспільстві, зусилля урядів, спрямовані на розвиток освітньо-наукової сфери, поява спадкоємності у вихованні науково-педагогічних кадрів, кращі умови для самореалізації викладачів.

Між тим у Росії наукові ступені (магістра чи доктора), одержані за кордоном, знижувалися на один ступінь, тобто юридично не визнавалися ідентичними російським. Можливо, ще й тому, що в російському суспільстві панувала думка, начебто на Заході в університетах дипломами торгували, а через ігнорування ролі держави в галузі освіти там перемогла схоластика.

В університетах Росії до 1816 р. не існувало чітко окреслених правил надання вчених звань і посад, тому рішення щодо цього часто були суб'єктивними. Скажімо, Т. Ф. Осиповський 18

грудня 1807 р. одержав докторську ступінь без захисту дисертації (*honoris causa*), як і ректор І. С. Ризький, який не мав університетської освіти, та І. М. Тимковський. Навпаки, шість років не міг отримати звання екстраординарного професора ад'юнкт філософії й математичних наук, фундатор математичної школи в економічній науці Й. О. Ланг. Причину такого зволікання давно назвав Д. І. Багалій: Й. Ланг був «захисником свободи в усіх її проявах життя цивільного, соціального й особливо розумового». А от колишній шкільний учитель А. І. Дудрович, докторську дисертацію якого гостро критикував Т. Осиповський, швидко став ординарним професором, потім ректором, бо демонстрував лояльність до влади.

Професора повивального мистецтва і жіночих хвороб Ф. В. Пільгера, який 6 років вивчав медицину в університетах Гессена й Ерлангена, потім навчався ветеринарній справі («скотолечению»), К.-Д. Роммель називав геніальним ветеринаром та медиком. Дерптський університет надав йому докторський диплом «*honoris causa*», врахувавши надзвичайно глибокі знання лікарської справи, але в російському Міністерстві народної освіти й Харківському університеті цей документ не визнавали.

У 1810 р. з 26 викладачів університету 20, тобто майже 80 %, були іноземцями. Розуміючи складне становище з наявністю вітчизняних науково-педагогічних кадрів, саме деякі з них пропонували заходи, які повинні були покращити їхню підготовку. Так, професор римського права Ф. Швейкарт мав рацію, коли твердив: для іспитів на одержання наукових ступенів немає сенсу включати велику кількість предметів, особливо тих, що не мали прямого відношення до обраної спеціальності. Проф. К.-Д. Роммель склав регламент, що унормував процес здобуття ступеня доктора [7, с. 90, 103]. За його ініціативою було створено філологічний семінар, наукове товариство. У галузі природничих наук значний внесок за перше десятиріччя зробили німецькі професори. Вони поклали початок існуванню фізичного й астрономічного кабінетів, обсерваторії, підготували десятки підручників і спецкурсів, включаючи археологію, ветеринарію, педагогіку, економічні, правові й політичні науки тощо [8]. Як правило, вітчизняні викладачі проводили заняття за підручниками зарубіжних авторів, інколи з доповненнями, які додавав той чи інший професор. Важливо, що частина з них намагалася поєднувати словесні й наочні методи викладання, заохочувати студентів до наукових занять. Навіть той факт, що іноземна професура видавала свої наукові праці латиною чи німецькою (рідко – французькою), мав позитивне значення у плані популяризації досягнень вищої школи Росії у країнах Західної Європи. Адже навіть на початку ХХ ст. більшість монографій чи статей російською мовою там не друкувалися – «*rossica non legitur*» [9, с. 6].

Після 1811–1812 рр. кількість іноземних викладачів у Харківському університеті почала з різних причин зменшуватися. У зв'язку з тим, що в 1815 р. з 26 професорів та ад'юнктів лише 8 були докторами, гостро постала проблема підготовки вітчизняних кадрів вищої кваліфікації. Через брак таких викладачів інколи доводилося залучати до читання лекцій навіть випускників університету в ранзі кандидатів чи вчителів гімназій. До того ж Харківський університет був відірваний від великих науково-викладацьких центрів, не мав достатньо засобів для проведення глибоких досліджень, особливо в медицині, природничих науках. Скажімо, у Дерптському університеті вже з 1804 р. існував Клінічний інститут, з 1805 – хірургічна клініка, анатомічний театр, і пологове відділення.

На жаль, значна частина професорів не визнавала цінності практичних занять, адже навчальний процес в ту епоху не мав бінарного, суб'єкт-суб'єктивного напрямку, а спирався на авторитарний стиль.

Викладачі першої чверті XIX ст. були, як правило, енциклопедистами. Наприклад, І. С. Ризький читав лекції з риторики, піітики, російської мови, історії, географії латинських та римських старожитностей, логіки, філософії, французької мови. У відділі рукописів ЦНБ Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна збереглося кілька текстів лекцій вказаного періоду, укладених викладачами або досить ретельно записаних студентами. Обсягом вони різні: скажімо, «Записки об аналитике» (аналітична геометрія) Т. Ф. Осиповського за 1803 року мала 49 сторінок, а лекції з хірургії проф. М. І. Еллінського 1824 року були значно більші – 472 сторінки. Побіжний аналіз рукописів свідчить, що автори чи слухачі досить детально, з дотриманням потребнісно-мотиваційної мети, занотували сутність наукових концепцій тих часів. Приміром, у рукописі ад'юнкта Е. І. Крюгера за 1808 р. «Физические лекции» передбачено до викладу майже всі проблеми сучасної йому фізичної науки [10].

Протягом першого десятиріччя найнестабільніше функціонував медичний факультет, попри те, що у червні 1806 р. 14 семінаристів склали іспит з фізичної антропології. Найплідніше працював майбутній професор Л. Й. Ванноті, викладаючи щотижнево анатомію (4 години), а по дві години на тиждень – фізіологію, медичну поліцію і судову літературу. Незважаючи на жакливі умови праці, Л. Й. Ванноті до весни 1807 р. підготував 44 анатомічні препарати, навіть читав лекції кільком студентам [11, с. 7–11, 196].

На початку XIX ст. навіть низький рівень підготовки студентів не міг стимулювати масштабних чи глибоких наукових пошуків професури. Саме по собі коментування тих чи інших наукових досягнень, гіпотез, винаходів, без будь-якого генерування нових ідей означало в Російській імперії науку. Водночас компілятивні дисертації вітчиз-

няних пошукачів магістерських і докторських дипломів у цілому відповідали тому науковому рівню, який склався на той час у Західній Європі.

Гострий дефіцит викладацьких кадрів, відсутність державних програм їхньої підготовки стимулював керівництво Харківського університету до активного пошуку вирішення проблеми. Уже 16 серпня 1811 р. фізико-математичний факультет розробив план занять для майбутніх магістрів математики, фізики, природничої історії, технології і торговельної справи. Вчена рада університету 20 серпня 1814 р. надала Міністерству народної освіти документ під назвою «Про розподіл предметів іспитів на наукові ступені магістра і доктора». Члени Ради запропонували розподілити предмети на головні й додаткові, щоб полегшити пошукачам складання іспитів. Звичайно, вказаного нормування було недостатньо. Крім того, не була регламентованою черговість отримання наукових ступенів. Наприкінці 1815 р. Міністерство народної освіти надіслало університету правила, що регулювали процедуру одержання ступенів магістра й доктора філософії, права, але в них містилися численні неточності. В університеті й далі намагалися уточнювати ці правила. Так, 6 травня 1816 р. майбутнім історикам та філологам заборонили надавати вчені ступені, якщо вони не проходили практики з логіки [12, с. 13].

Як відомо, 19 грудня 1816 р. за розпорядженням міністра народної освіти було заборонено всім університетам надавати будь-які вчені ступені. Таке становище існувало в Харківському університеті по 1827 рік. Річ у тім, що в 1816 р. у Дерптському університеті звільнили з роботи двох професорів юридичного факультету, які за хабарі надавали докторські дипломи [13, с. 46; 14, с. 20]. При проведенні вступних випробувань у 1830–1831 рр. мали місце зловживання і в Харківському, і в Казанському університетах [15, с. 29–30]. Не випадково саме 22 травня 1817 р. було введено досить високу плату за одержувані пошукачами дипломи: за магістерський – 30 руб., за докторський – 40 руб., а з 3 березня 1820 р. і за кандидатський – 20 руб. [16, с. 86].

Відсутність необхідної регламентації щодо іспитів і захисту дисертацій на здобуття наукових ступенів змусила проф. Т. Ф. Осиповського звернутися до Міністерства народної освіти з досить відвертим листом. У ньому він, зокрема писав про те, що за університетським Статутом до випробувань на одержання вченого ступеня можна допускати кожного випускника університету. Цим правом «пользовались более пролазы», бо «отличные таланты редки» не лише в Харківському, але й в інших університетах. Він запропонував проект детального положення про порядок надання вчених звань, яке з деякими уточненнями було затверджене 20 січня 1819 р. з ініціативи члена головного управління училищ С. С. Уварова [17, с. 123–124; 18, с. 465]. Подібні рішення, з одного боку, унормували питання щодо надання наукових ступенів, але, з іншого боку, призвели

до збільшення дефіциту висококваліфікованих кадрів через досить важкі й тривалі випробування. Навіть у Санкт-Петербурзі зі значними труднощами знаходили викладачів з ученими ступенями з таких предметів, як грецька словесність, політична економія, статистика, право, хімія, математика. Саме з цих причин Олександр І вимушений був погодитися, щоб викладачі університетів працювали і за сумісництвом [19, с. 2–3].

Хоча з 20 січня 1819 р. в Росії стали визнаватися іноземні наукові ступені, але запрошень викладачів з європейських університетів влада уникала. Навіть докторів наук з авторитетними рекомендаціями, як правило, Ради забалотували. У Харківському університеті так трапилося, скажімо, з доктором філософії Купфером, за високу кваліфікацію котрого з математики поручався академік М. Фус. Вчена рада університету відкинула його кандидатуру тільки через те, що він іноземець. Безперечно, подібне ставлення насаджувалося згори. У 1815 р. Олександр І був у захваті від високого рівня викладання й розвитку наукової думки в Гейдельберзькому університеті. А через чотири роки так характеризував його колектив: «известен по вольнодумству и мятежным правилам наставников и по буйству и развращению питомцев» [20, с. 47].

Наявність професорських вакансій (у 1820 р. їх було 20) змусила Раду Харківського університету звернутися до Міністерства духовних справ і народної освіти з проханням: запросити до викладання професорів чи ад'юнктів слов'янського походження з Австрії, але згоди не було одержано [21, с. 67]. Більше того, 20 квітня 1820 р. Комітет міністрів Росії вирішив відкликати з німецьких університетів усіх підданих імперії, але довго таку практику продовжувати не зміг. Наступного року викладач астрономії Харківського університету П. О. Затеплинський висловив бажання підвищити кваліфікацію у німецьких університетах. Однак у міністерстві не схвалили його відрядження ні до Берліна, ні до Гейдельберга.

У вересні 1821 р. до Європейських університетів виїхав майбутній флорист, систематик, ботанік В. М. Черняєв, який з осені 1819 р. викладав в університеті природничу історію. Протягом майже чотирьох років він займався ботанікою й зоологією, оглядав гербарії, зоологічні кабінети, збирав місцеву флору й фауну, слухав лекції відомих учених у Франції, Італії, Швейцарії, Німеччині [22, с. 11–16].

Кадрова проблема в університеті загострювалася й тому, що в Харкові багато з викладачів довго не затримувалися, обираючи, як правило, столичні університети чи замінюючи взагалі викладання на цивільну службу. За 1812–1827 роки в Харківському університеті працювали 84 викладачі – саме через нескінченну ротацію. Не вирішило

проблему вакансій для університету й існування Дерптського «професорського інституту», бо більшість направлених туди осіб до Харкова не повернулася.

Таким чином, за першу чверть XIX ст. насиченість Харківського університету кадрами високої кваліфікації бажала кращого. Але до середини 30-х рр. навіть у Московському університеті на 3–5 талановитих науково-педагогічних працівників припадало по 15–20 слабких. Недарма М. І. Пирогов зазначав, що до реформи освітньої системи університетів «наукове в університеті замінювалося смішним..., нерідко на лекціях виклад науки замінявся сімейними хроніками і проповідями щодо моральності; для других читати лекцію означало читати слово в слово, до того ж з помилками, підручник, надрукований колись років за двадцять [23, с. 151]. У 70-х рр. XIX ст. професор Київського університету ім. Святого Володимира В. С. Іконніков, який раніше працював у Харкові, обурювався тим, що в 20-х рр. деякі викладачі там читали лекції на основі підручників XVII ст. [24, с. 79]. Необхідно було розробити цілий комплекс заходів, спрямованих на поступове поліпшення такого становища і виведення університету з кризи, що й здійснилося протягом 30–60-х рр. XIX ст.

Література

1. Мельгунов С. Из истории студенческих обществ в Русских университетах / С. Мельгунов. – М.: изд. журн. «Правда», тов. – скороп. А. А. Левенсон, 1904. – 71 с.
2. Каразин Ф. В. Василий Назарьевич Каразин. Письмо к доктору Реману 1810 г. / Ф. В. Каразин // Русская старина (СПб.). – 1875. – Том XII. – № 1–4. – С. 750–758.
3. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев та ін. – Харків : Фоліо, 2004. – 750 с.
4. Рославский-Петровский А. П. Об учёной деятельности Императорского Харьковского университета в первое десятилетие его существования / А. П. Рославский-Петровский // Журнал Министерства народного просвещения (далі ЖМНП). – 1855. – Ч. LXXXVII. – С. 1–36.
5. Лавровский Н. А. Василий Назарьевич Каразин и открытие Харьковского университета (окончание) / Н. А. Лавровский // ЖМНП. – 1872. – Ч. CLIX. – С. 197–247.
6. Каразин Ф. В. Письмо к доктору Реману...
7. Яновський Л. Харківський університет на початку свого існування (1805–1820) / Л. Яновський. – Харків : Майдан, 2004. – 235 с.
8. Див. : Кривець Н. Науково-педагогічна діяльність німецьких учених у Харківському університеті у першій половині XIX ст. / Н. Кривець // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки (К.). – 2011. Вип. 20. – С. 111–128.
9. Денисов Я. А. «Первый в России эллинист» (к вопросу о замещении университетских кафедр) / Я. А. Денисов. – Харьков : Тип. «Мирный труд», 1914. – 9 с.
10. Крюгер Э. И. Физические лекции. – Відділ книжкових пам'яток, цінних видань і рукописів ЦНБ ХНУ імені В. Н. Каразіна, спр. 506/с, № 397. – 80 с.
11. Попов М. А. Историко-статистический обзор медицинского факультета Императорского Харьковского университета за 100 лет. II. История кафедры нормальной анатомии / М. А. Попов. – Харьков, 1905. – 228 с.
12. Халанский М. Г. Опыт историко-филологического факультета Императорского Харьковского университета / М. Г. Халанский. – Харьков, 1906. – 168 с.
13. М. Х. Очерк истории Императорского Дерптского университета // ЖМНП. – 1853. – Ч. LXXVII. – Отдел III. – С. 35–48.
14. Галай Ю. Г. Коррупция и кумовство при получении ученых степеней в университетах Российской империи / Ю. Г. Галай // Юридическая наука и практика: Вестник Нижегородской академии МВД России. – Нижний Новгород, 2010. – № 2 (13). – С. 19 – 24. Режим доступа : <http://www.namvd.ru/down-load/vestnik/2010/13/pdf>.
15. Загурский Л. Н. Опыт истории юридического факультета / Л. Н. Загурский. – Харьков : тип. А. Дарре, 1906. – 162 с.
16. Жук В. В. Атеистация научных кадров...
17. Сухомлинов М. Материалы для истории образования в России в царствование Александра I / М. Сухомлинов. – СПб. : в тип. Ф. С. Сушинского, 1866. – 220 с.
18. Чириков Г. С. Тимофей Фёдорович Осиповский / Г. С. Чириков // Русская старина (СПб.). – 1876. – Т. IX–XII. – С. 463–490.
19. Периодическое сочинение об успехах народного просвещения (СПб.). – 1819. – № XLIV. – 177 с.
20. Андреев А. Ю. Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы / А. Ю. Андреев. – М. : Знак, 2009. – 640 с.
21. Березюк Н. М. Неизвестный В. Я. Джунковский: ректор Харьковского университета 1821–1826 гг. / Н. М. Березюк. – Харьков : Ткаченко, 2008. – 312 с.
22. Режим доступа: <http://dic.academic.ru/dic/nst/enc/biography/135294/>
23. Прокудин Ю. Н. Выдающийся русский ботаник XIX столетия В. М. Черняев / Ю. Н. Прокудин. – Харьков : изд-во ХГУ им. А. М. Горького, 1953. – 51 с.
24. Ушинский К. Педагогические сочинения Н. И. Пирогова / К. Ушинский // ЖМНП. III. Критика и библиография. – 1862. – Ч. 13. – № 1–2. – С. 105–181.